

Achter de Tolbrug, Tolbrugstraat en Haven

De Bossche Tijdreiziger reist dit jaar richting 's-Hertogenbosch Waterstad. We willen hem volgen door aandacht te vragen voor enkele straatnamen die hiermee te maken hebben.

's-Hertogenbosch heeft een korte verbinding met de Maas en dus ook met de Rijn. In de tijd dat deze rivieren nog in open verbinding met elkaar stonden, bezorgde dit de stad en ommelanden vaak veel wateroverlast, maar de scheepvaart voer er wél bij.¹ Den Bosch was door de eeuwen heen een handelsstad en de belangrijkste handelswegen waren waterwegen. Er moesten dus ook havenfaciliteiten zijn.

Het oudste spoor van scheepvaart binnen de stad, en naar we aannemen dus ook van havenfaciliteiten, is het bestaan van een brug waarbij passerende schepen tol moesten betalen: de Tolbrug. Er is wel discussie geweest of de tol waar naar de brug genoemd is, een landtol of een schepstol was, maar de argumenten voor een schepstol lijken mij het sterkst.² De tolbrug lag op de plaats van het huidige Burgemeester Loeffplein, over een tak van de Binnendieze die de Marktstroom wordt genoemd. De oudste vermelding van deze brug zou uit het jaar 1213 zijn, dus kort na de stichting van de stad.³ Bij archeologisch onderzoek is gebleken, dat aan de zuidelijke oever van de Marktstroom al in de eerste helft van de dertiende eeuw tot tweemaal toe houten beschoeiingen zijn aangebracht, de eerste bestaande uit vlechtwerk en waarschijnlijk ook palen, de tweede uit hergebruikte delen van

schepen; rond het jaar 1400 werd een kademuur gebouwd.⁴ De oudste schriftelijke vermelding van de Tolbrug dateert van 1327.⁵ De Marktstroom liep, als afsplitsing van de Grote Stroom, van het huidige Herman Moerkerkplein naar de omgeving van – als ik het goed zie – de Barbaraplaats, waar hij zich weer verenigde met de Grote Stroom. Deze laatste liep als stadsgracht langs de buitenkant van de (eerste) stadsmuur. De Marktstroom lag geheel binnen deze ommuring. De stroom was in twee richtingen bevaarbaar, via de waterpoorten aan de beide uiteinden. Aan het einde van het Rozemarijnstraatje zijn van de oostelijke, ronde waterpoort nog restanten te zien. Aan de overkant van de Marktstroom, vanaf de Markt gezien, ontstond langs de oever in de eerste helft van de veertiende eeuw geleidelijk een straat, toen al genoemd *Achter de Tolbrug*, met deels hetzelfde tracé als de huidige straat *Achter de Tolbrug*.⁶ De toenmalige Bosschenaar die vanaf de Markt de huidige Marktstraat was doorgelopen en aan het einde daarvan de Tolbrug was overgegaan en de straat *Achter de Tolbrug* had gekruist, kon nog een klein eindje in dezelfde richting doorlopen, tot hij op de stadsmuur stuitte. In de Bossche schepenprotocollen komt vanaf 1368/9 de aanduiding 'over de Tolbrug', later vaker 'after de Tolbrug' of 'achter de Tolbrug', veel voor, maar in deze omgeving was al vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw bebouwing.⁷ Rond 1400 werd de oude stadsmuur achter de Tolbrug doorgebroken, die door de nieuwe stadsmuur, een eind verderop,

Achter de Tolbrug, hoek Korte Tolbrugstraat. Een opname van Martien Coppens. (Foto: Stadsarchief)

immers overbodig was geworden. Toen ontstond er een langere straat vanaf de Markt: het begin was de huidige Marktstraat; verder liep ze langs de huidige Arena en dan, geleidelijk iets naar het oosten buigend, door tot aan de nieuwe stadsmuur, aan de tegenwoordige Kasterenwal. De Bosschenaar kon nú voortaan wat verder doorlopen voordat hij op de stadsmuur stuitte. De deels nieuwe lange straat kreeg de naam *Tolbrugstraat*, die we vanaf 1469 in de schepenprotocollen aantreffen, maar al veel eerder door ophoging bouwrijp gemaakt en bebouwd werd.⁸ Soms wordt in de protocollen duidelijk onderscheid gemaakt tussen 'die grote Tolbrugge' en: 'achter die Tolbrugge' aan 'dat cleyn Tol-

bruggestraetken'.⁹ Misschien is dat 'cleyen Tolbruggestraetken' gelijk te stellen met de latere Korte Tolbrugstraat. De huidige Tolbrugstraat heeft een iets meer westelijk gelegen tracé dan de oude (Lange) Tolbrugstraat. Over de scheepstol en over havenfaciliteiten bij de Tolbrug weten we overigens weinig tot niets. Archeologisch onderzoek heeft wel sporen van middeleeuwse handelsactiviteiten bij de Marktstroom aan het licht gebracht.

De buurt achter de Tolbrug, later in de wandeling de Pijp genoemd,¹⁰ was al in de zestiende eeuw een wijk met veel armoede. Dat werd er in later tijden niet beter op. In de achttiende eeuw kwam er in deze toch al zo dicht bevolkte buurt ook nog een kazerne. De militairen

1927: Varkensmarkt annex Kippenmarkt aan het einde van de Lange Tolbrugstraat. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

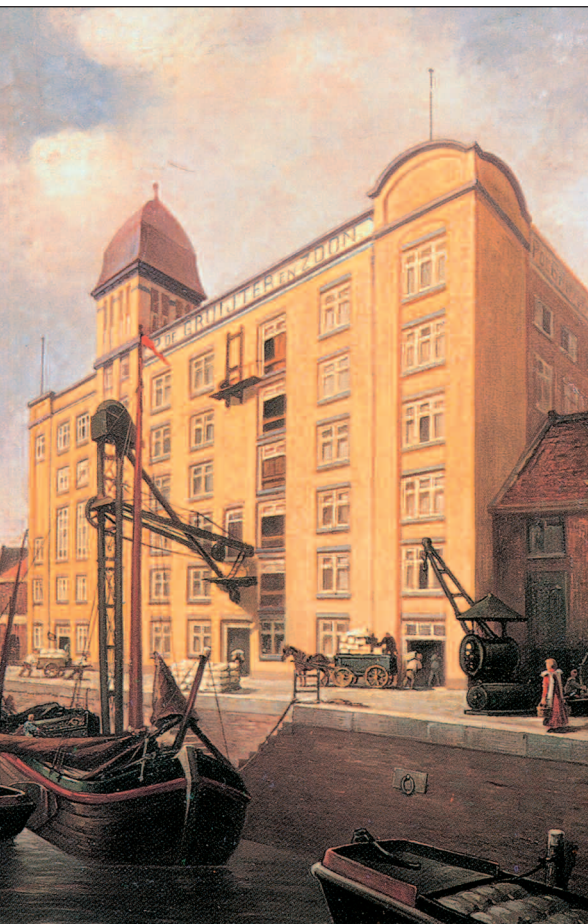
werden natuurlijk goede klanten van de vele kleine kroegjes, en er waren meer 'mot- en ravothuizen' dan elders in de stad. Niet lang na de Tweede Wereldoorlog werd er in de wijk, met de Korte en de Lange Tolbrugstraat als kern, al het een en ander afgebroken, maar in de jaren zestig werd de hele wijk volgens plan 'gesaneerd' en grootschalig nieuw bebouwd. De Pijp, een echte 'volkswijk', bestond sindsdien niet meer.¹¹

Tot wanneer er aan de Marktstroom nog havenactiviteiten van enige omvang zijn geweest, is niet bekend. Waarschijnlijk zijn die al in de veertiende eeuw overvleugeld door een andere haven. In de eerste helft van de veertiende eeuw is de tweede, wijdere stadsmuur gebouwd. Daardoor kwam de tak van de Binnendieze die we de Vughterstream noemen, geheel binnen de stadsmuur te liggen. Deze stroom kruist de Vughterstraat, loopt door de Uilenburg en

ging vroeger ook nog onder de Vismarkt/Visstraat door en zo verder, om via een waterpoort de stad te verlaten en in de Dieze uit te komen. Een nieuwe, versterkte waterpoort die op ongeveer dit punt in 1448 is gebouwd, werd Aan de Boom genoemd. Waarschijnlijk is deze benaming ontleend aan een balk die op een bepaalde diepte onder water was aangebracht, om schepen met een te grote diepgang te verhinderen uit te varen en zo een te groot risico te nemen tot vastlopen verderop.¹² Ten noorden van de Vismarkt zal de Vughterstream voor gebruik als haven verbreed en uitgebaggerd zijn. Dit laatste moest af en toe herhaald worden.¹³ De oudste aanwijzing in de Schepenprotocollen van een haven in deze omgeving stamt uit de periode 1390-1394.¹⁴ De haven aan de westelijke oever, 'waar de mandenmakers wonen' of 'bij de mandenmakers',¹⁵ was de oudste. Op de Vismarkt werd in 1442 een hijskraan geplaatst. De bedienaren ervan heetten 'kraankinderen' en verenigden zich na 1629 in een gilde.¹⁶ Pas in de zeventiende eeuw werd de oostelijke oever geschikt gemaakt voor havenactiviteiten; tevoren liepen de percelen aan de Orthenstraat achter door tot aan het water.¹⁷ Toen er eenmaal twee havenkades waren, de ene breder dan de andere, moet de behoefte zijn ontstaan in de naamgeving onderscheid te maken tussen Brede en Smalle Haven, respectievelijk de westelijke en de oostelijke kade. In het verleden zijn deze ook wel Brede Havenstraat en Smalle Havenstraat genoemd. Door de latere aanleg van een duiker in de Vughterstream ter hoogte van de Visstraat kon op dat punt niet meer vanuit de haven de Binnendieze opgevaaren worden. Maar de haven is voor 's-Hertogenbosch van enorm belang geweest, ook

Complex van 'P. de Gruijter en Zoon' aan de Smalle Haven, een schilderij van Ant. Smit uit 1914. (Particuliere collectie; afgebeeld in K. v.d. Oord, 'De Gruyter', 2000)

voor de transitohandel naar het zuiden. Deze laatste verdween vrijwel na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart, voltooid in 1826. Tegen het einde van de negentiende eeuw, toen de vestingfunctie van de stad was opgeheven, werd de Dommel tussen de Dieze en de Stationsbrug geschikt gemaakt voor scheepvaart. Dit stuk Dommel kreeg toen de naam *Buitenhaven*, waardoor voor de oude haven de aanduiding *Binnenhaven* zinvol werd.¹⁸ Het terrein tussen het uiteinde van de Binnenhaven, de Jan Heinsstraat en de Citadel is tot het laatste kwart van de negentiende eeuw onbebouwd gebleven. In de wandeling heette het 'de Plein'.¹⁹

Toen men dit gebied ging ontwikkelen en bebouwen kreeg de oostelijke kade langs het uiteinde van de haven de naam *Handelskade*. De straatnamen *Havenstraat*, *Havendwarsstraat*, *Korte Havenstraat*, *Havendijk* en *Havensingel* laat ik verder buiten beschouwing. Ze zijn vastgesteld rond 1900 en liggen buiten de wallen. Ze hebben trouwens geen uitleg nodig.²⁰

Noten

- 1 Over 's-Hertogenbosch en het water: D. Hoogma en A. Steketee, *'s-Hertogenbosch Waterstad. Een historische waterstaatkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).
- 2 J. Treling in: H.L. Janssen en A.A.J. Thelen (red.), *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2008) 50-52.
- 3 Aldus J. en A.G.J. Mosmans, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1907; reprint 1973) 83, zonder bronopgave; waarschijnlijk dachten de auteurs aan een vermelding van tol vrijheid die de burgers van Geertruidenberg genoten in 's-Hertogenbosch (en omgekeerd), volgens het stadsrecht van Geertruidenburg anno 1213 (zie A.F.O. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl 1, 's-Gravenhage 1970, nr. 334 art. 15), en koppelden zij dit aan de Tolbrug; dit laatste is dan speculatief (met dank aan J. Buiks).
- 4 K. Vlierman, 'Unieke vondst: dertiende-eeuwse kadebeschoeiing van scheepshout', in: *Bosche Bladen* 2 (2000) 118-125.
- 5 A.C.M. Kappelhof, 'De Tolbrug – welke tol?', in: *'s-Hertogenbosch* 4 (1996) 146-147.
- 6 A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch. Van straat tot stroom* (Zwolle 2006) 71-77, 177; voor de toenmalige situatie zie ook J. van Oudheusden, *Binnendieze. De stadsrivier van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch/ Zwolle 1996) 15 en 62-63; J. Treling in *Tekens van leven*, 55.
- 7 R 1175 (1368/1369) fol. 94v (fiches F. Smulders/M. Spierings, Stadsarchief); A.C.M. Kappelhof, *Het archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, Regesten van oorkonden* dl. 1, 1271-1359, zie index; Treling, in *Tekens van leven*, 55.
- 8 R 1239, fol. 382, 22.12.1469; Treling in *Tekens van leven*, 55-62.
- 9 R 1262, fol. 268, 06.09.1493 en R 1263, fol. 118, 12.02.1494.
- 10 Volgens Kappelhof (zie noot 5) pas na 1800.
- 11 *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* bevat ook een boeiende beschrijving van de buurt vóór de sanering (A. Vos, 'Leven rond de Tolbrugstraat', 22-33).
- 12 R 1179 fol. 441, 1390-1394; Hoogma en Steketee a.w., 66-68; de brug die veel later over het uiteinde van de haven gebouwd werd, kreeg de naam Boombrug.
- 13 Bijvoorbeeld in 1498: R.A. van Zuylen, *Inventaris. Stadsrekeningen*, dl. 1 ('s-Hertogenbosch 1861), 43.
- 14 R 1179 fol. 428.
- 15 De haven bij de Mandenmakers (R 1192 fol. 155, 21.05.1421); Mosmans a.w., 78.
- 16 P.-J. van der Heijden en H. Molhuysen, *Kroniek van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1981) 31, 65; A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* (1910-1914), dl. 1, 118 (laatstgenoemde spreekt over een kraan op de Smalle Haven; ook Van Drunen a.w., 452, doet dit: er werd een kraan of 'wip' gezet ter hoogte van het Bokhovenstraatje, dat daarom ook wel 'Wipstraatje' werd genoemd; zie 17-eeuwse afbeelding van een kraan aan de Vismarkt: A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) 66.
- 17 J. van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's-Hertogenbosch* (1776, reprint 's-Hertogenbosch 1974) 489; Van Drunen a.w., 79.
- 18 Vos, *'s-Hertogenbosch* 162; J.A.M. Roelands, *Straat in straat uit* ('s-Hertogenbosch 1984) 76 suggereert dat de naam Binnenhaven al eerder in gebruik was, maar ik kan niet achterhalen vanaf wanneer en voor welke locatie precies.
- 19 Pater Gerlach O.F.M. Cap., *De Barmhartige Zusters van de H. Carolus Borromeus in Nederland* [z.p. 1976] 17; K. Spierings, 'Handelskade en Esplanade', in: *Wij waren nog stadje* dl. 2 ('s-Hertogenbosch 1967, herdruk 1971) LXII.
- 20 Ik dank de heren H.L. Janssen en T. Wetzer en de Werkgroep Toponymie van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch voor aanwijzingen en gegevens.